

באיזה נוסח של שולחן ערוך השתמש בעל ה'פתחי תשובה'?

חנן יצחקי*

אחד מ'נושאי הכלים' הנלמדים ביותר של ה'שולחן ערוך' הוא החיבור 'פתחי תשובה', שערך הרב אברהם צבי הירש איזנשטט¹ (להלן: רא"א), שחי בליטא בין 1815 ל-1868.² 'פתחי תשובה' נכתב סביב שלושה מחלקי השולחן ערוך של ר' יוסף קארו: 'יורה דעה',³ 'אבן העזר',⁴ ו'חושן משפט',⁵ ומהווה בעיקרו אוסף של שאלות ותשובות הלקוחות ממאות ספרי שו"ת⁶ שערך רא"א לפי סדר הסימנים והסעיפים של חלקי השולחן ערוך. בהקדמתו לחלק 'יורה דעה' מסביר רא"א מדוע ויתר על איסוף התשובות לחלק אורח חיים:

ואופן החיבור הזה ומעשיהו בקודש הוא כמעשה הספר שערי תשובה על או"ח [= אורח חיים] שחיבר ש"ב [= שאר בשרי]⁷ הגאון מהר"ח מרדכי ז"ל אב"ד מדובנא⁸ (והשלימו אחיו הגאון המפורסם מהרא"ז מרגליות ז"ל)⁹ אשר הניף בעים רוח¹⁰ מבינתו לאסוף ולקבץ אמרות טהורות חידושי דינים משו"ת ראשונים ואחרונים (אשר לא כל אדם זוכה שיהיו נמצאים אצלו) והעמידם סדרים סביבות השלחן הטהור... אך לא חיבר ספר הזה רק על חלק או"ח ואחר זה נאסף אל עמיו ואיננו כי לקח אותו אלהים... על כן הסכמתי בדעתי לחבר גם על שו"ע יו"ד כדמותו וכצלמו...

* החוג לתשוב"ע, מכללת אפרתה.

¹ יש כמה אופני כתיבה לשם זה בעברית (במקור: Eisenstadt).

² עוד על תולדות חייו ועל הדעות בדבר שנת לידתו ופטירתו עיינו חנן יצחקי, "על בעל ה'פתחי תשובה' על השו"ע ושנות חייו", המעיין גה ב (212), שעלבים תשע"ה.

³ יצא לאור על ידי המחבר בוילנה, בשנת תקצ"ו (1836), ובמהדורה שנייה עם תיקונים והוספות בז'יטומיר בשנת תרי"ב (1852).

⁴ בהקדמתו לחלק 'אבן העזר' כתב רא"א שחיבר חלק זה בשנת 'הליכות עולם' (=תרי"ז). אך מכיוון שבתחילת הספר מודפסת הסכמה משנת תרכ"א, נראה שהודפס רק בשנה זו ביוהנסבורג שבפרוסיה על ידי שלושה מתלמידיו. אך עיינו בשמעון משה חאנעס, תולדות הפוסקים, ורשא תרע"א, עמ' 502, שהחיבור יצא לאור על ידי המחבר בשנת תרי"ט (1859).

⁵ יצא לאור בוילנא תרל"א, לאחר מותו של רא"א.

⁶ רא"א אוסף ומביא כמה תשובות של פוסקים שחיו לפניו ואף מבני דורו, אך מדי פעם מוסיף גם את דעתו בנושא המדובר. בהקדמה למהדורה הראשונה לחלק 'יורה דעה' הוא מציין כי הוא השתמש ב-186 ספרי שו"ת.

⁷ מכאן שרא"א והאחים מרגליות היו קרובי משפחה, אך לא מצאתי בספרי הביוגרפיות ותולדות המשפחות קשר משפחתי ביניהם.

⁸ על הרב חיים מרדכי מרגליות עיינו מאיר וונדר, "רבי חיים מרגליות אב"ד דובנא בעל ה'שערי תשובה'", אורייתא, 13 (תשמ"ג), עמ' קיט-קכב; הנ"ל, אלף מרגליות, ירושלים, תשנ"ג, עמ' 301-314; אפרים בנימין שפירא, תולדות ה'שערי תשובה', ירושלים, תשס"א ועוד.

⁹ ר' אפרים זלמן מרגליות הוא מחבר הספר 'מטה אפרים', וחיבורים נוספים. פרטים עליו עיינו במאיר וונדר, מאורי גליציה: אנציקלופדיה לחכמי גליציה, כרך ג, ירושלים, תשמ"ו, עמ' 915-931; הנ"ל, אלף מרגליות, ירושלים, תשנ"ג, עמ' 651-677, ועוד.

¹⁰ בעקבות ישעיה יא, טו. ועיין בפירוש רש"י שם שמפרש ב'עַיִם מְלוֹשׁוֹן חוֹזֵק.

כבר בהוצאה הראשונה הדפיס רא"א את 'פתחי תשובה' צמוד לשולחן ערוך, וחיבור זה מופיע על דף השולחן ערוך כמעט בכל הדפוסים עד ימינו. 'פתחי תשובה' קנה לו משמעות הלכתית רבה,¹¹ והוא נדבך חשוב בעולם הספרות הרבנית וההלכתית.¹² בשורות להלן ננסה לברר באלו דפוסים של השולחן ערוך השתמש בעל 'פתחי תשובה'. **דיונונו יעסוק רק בחלק 'יורה דעה', שאותו הוציא רא"א לאור בשנת תקצ"ו.**

דפוס אמסטרדם עם 'אבן העוזר'

בכמה מקומות מפנה רא"א להערות 'אבן העוזר' של נכד המהרש"ל, הרב עוזר בן מאיר כ"ץ מקלימנטוב,¹³ שנדפסו עם השולחן ערוך בדפוס אמסטרדם:

1. סימן נז, ס"ק כא: 'ועיין בש"ע דפוס אמסטרדם מה שכתב בזה בשם הגאון מוהר"ר עוזר ז"ל'.
2. סימן צז ס"ק ה: 'והנה בש"ע קטנים דפוס אמסטרדם כתוב בשם הגאון מהר"ר עוזר ז"ל'.
3. סימן רסד ס"ק ז (רק במהדורה השנייה, ז'טומיר תרי"ב):¹⁴ 'בש"ע דפוס אמסטרדם נדפס כאן הגה מהגאון מו"ה עוזר'.

בדיקת הדפוסים מעלה כי דפוס אמסטרדם הכוללים את 'אבן העוזר' הם דפוס תקי"ד, תקל"ז, תקל"ח ותקנ"ט. **כך מובן שלפחות אחד מארבעת הדפוסים הללו היה בידו של רא"א.** מכיוון שרא"א מזכיר דפוס זה במיוחד – 'ועיין בש"ע דפוס אמסטרדם', **משמע שזה לא היה הדפוס העיקרי שבו השתמש לכתובת חיבורו.**

בדיקת ה'באר היטב'

בארבעת הדפוסים שנזכרו לעיל הפרשן העיקרי המופיע לצד השו"ע הוא ה'באר היטב'. רא"א נתן ל'באר היטב' חשיבות מכרעת¹⁵ ומפנה אליו מאות פעמים ב'פתחי תשובה'.¹⁶ ביטוי לחשיבותו של ה'באר היטב' בעיני רא"א הוא שבכל סעיף שרא"א מפנה אל ה'באר היטב' הוא יופיע ראשון מבין כל החיבורים האחרים המובאים באותו הסעיף.¹⁷ ביטוי נוסף לחשיבותו הוא שנושא הכלים היחיד¹⁸

¹¹ חשיבותו בעולם פסיקת ההלכה כה רבה עד שאפילו בימינו זהו החיבור היחיד מן המאה הי"ט (על חלק 'יורה דעה') המוגדר חומר חובה לבחינות ההסמכה לרבנות של הרבנות הראשית לישראל.

¹² לדוגמה נביא שניים מגדולי הדור הקודם, שהיללו את ה'פתחי תשובה' בדברים בעל פה. דברי החזון אי"ש (ר' אברהם ישעיהו קרליץ, בלארוס-בני ברק, 1878-1953) מובאים בספר 'מעשה איש' (צבי ירוב, בני ברק, תשנ"ט) חלק ב עמ' סב: 'ואמר רבינו שה'פתחי תשובה' הוא הפוסק האחרון שעל השולחן ערוך... ואמר להגר"ח (=ר' חיים קנייבסקי) שליט"א ש'הפתחי תשובה' מביא מספרי האחרונים אין זה שהעתיק סתם אלא בירר כל דבר'. גם בספר 'שר התורה' (שלמה חיים רוזנטל, ירושלים, תשס"ט) על הגאון מטשעבין (ר' בעריש דב וידנפלד, גליציה-ירושלים, 1881-1965) בעמ' 292 מסופר: 'פעם אמר שמכל ספרי המעתיקים הספר החשוב ביותר הינו "פתחי תשובה יורה דעה", שאין כמותו לשבח משום שהעתיק את התשובות בצורה תמציתית וקולעת ביותר... דהיינו שקיצר והעתיק באופן שלא הניח לטעות בדבריו, ולא החסיר שום פרט או תנאי שנוגע לאותה הלכה... והיה סבור שיש להתייחס לדבריו כמכריע ולא רק כמעתיק'.

¹³ הרב עוזר בן מאיר כ"ץ. כתב גם חיבור בשם זהה הכולל חידושי הלכות על גפ"ת והראשונים שנדפס לראשונה בזאקוויא/אמסטרדם, תקי"ג.

¹⁴ עיינו לעיל ה"ש 3.

¹⁵ ראו בנספח למאמר זה: חשיבותו של ה'באר היטב' בעיני רא"א.

¹⁶ ראו להלן.

¹⁷ רק לעיתים רחוקות הוא מביא את 'באר היטב' של רי"א טיקטין בהמשך הסעיף ולא בתחילתו. 'באר היטב' ה'משולב', המיוחס לרז"מ מבעלז, תמיד מובא בתחילת הסעיף, וראו להלן.

¹⁸ רא"א הוסיף בצד השו"ע גם את 'באר הגולה', חיבורו המפורסם של רבי משה רבקה (וילנא, 1671-1591), המקיף את כל ארבעת חלקי השו"ע, אך אין הוא 'נושא כלים' הדין בהלכות אלא רק מציין את מקורותיו של השו"ע מדברי הגמרא והראשונים. על תולדות חייו ראו בצלאל לנדוי, "רבי משה רבקה"ש – בעל באר הגולה", ישורון ה

שהוסיף רא"א ל'שולחן ערוך' שהדפיס היה ה'באר היטב' ולא 'נושאי הכלים' המפורסמים של השו"ע – הש"ך והט"ז.

בעניין החיבור 'באר היטב' עלינו להקדים הקדמה קצרה:¹⁹ כמה ספרי ליקוטים ששמו 'באר היטב' נתחברו על ידי חכמי הלכה שונים. בשו"ע שלפנינו, בחלקים אורח חיים ואבן העזר, נמצא 'באר היטב' של ר' יהודה אשכנזי מטיקטין.²⁰ על 'חושן משפט' ישנו חיבור דומה שערך ר' זכריה מנדל מבעלז.

על חלק 'יורה דעה' יצאו שלושה חיבורים ששמו 'באר היטב': של ר' יהודה אשכנזי מטיקטין (לקמן: רי"ט) בשנת תצ"ו (1736); של ר' משה דיין בזאקלון,²¹ אך ספר זה אבד זכרו ולא נדפס שנית; ושל זכריה מנדל מבעלז (לקמן רז"מ) בשנת תקי"ד (1754). הרב אברהם אופנהיים ערך את חיבוריהם של רי"ט ושל רז"מ והוסיף עליהם הוספות שונות ואת הגהותיו שלו בשם 'אשל אברהם'. ה'באר היטב' של רי"ט עם ההוספות של הרב אופנהיים יצא לאור בשנת תקל"ז באמסטרדם על ידי יוסף פרופס,²² ושנה לאחר מכן יצא ה'באר היטב' של רז"מ עם ההוספות של 'אשל אברהם' על ידי אברהם פרופס, אחיו של יוסף. במהדורה זו לא הקפיד הרב אופנהיים אלא שילב את דברי רי"ט בתוך דברי רז"מ, ולכן קשה להבחין בין הכותבים. מהדורה זו היא שהייתה לעיני מדפיסי וילנא, והיא המופיעה בשו"ע עד ימינו. בדף השער מופיע 'באר היטב' להרב הגאון המפורסם מוהר"ר זכריה מענדל זצ"ל אבד"ק בעלז, אך אין זה אלא ביאור משולב של רי"ט ושל רז"מ. וכך מסיים יחיאל דוב ולר את דבריו על ה'באר היטב' לחלק יורה דעה:

'היוצא מכל זה שהרב אברהם אופנהיים ערך מחדש את הבאר היטב ליורה דעה. הבאר היטב לר"ז מענדל שימש לו כבסיס, ועליו הוסיף את הבאר היטב לר"י טיקטין או שהביאו במקום הבאר היטב לרז"מ כפי ראות עיניו. יש שהעדיף את הנוסח המקוצר של הרי"ט לעומת האריכות לשון של הרז"מ, אבל לרוב הוא בחר את הנוסח של הרז"מ. נוסח החדש של הרב אברהם אופנהיים הועתק ברוב הדפוסים שלאחריו, וכן הוא בשו"ע שלפנינו. וא"כ אין זה נכון לומר על הבאר היטב לר"ז שלפנינו שחיברו הר"ז מענדל, אלא הנכון הוא שחיברו הר"ז מענדל והר"י טיקטין בעריכתו של הר"א אופנהיים'.²³

ואלה מהדורות השו"ע הכוללות את ה'באר היטב' (עד שנת תקצ"ו בו יצא לאור הפתחי תשובה עם השו"ע על חלק יו"ד):
אמסטרדם תצ"ו; תק"ו; תכ"ך; תקכ"ט.
אמסטרדם תקל"ז; תקנ"ט (באר היטב לרי"ט עם העריכה של ר' אברהם אופנהיים).
אמסטרדם תקי"ד, וינה תק"ע (באר היטב לרז"מ).

(תשנ"ט), עמ' תרסו-תרע. על ההדפסות של חיבור זה ראו יחיאל דוב ולר, "הוספות בבאר הגולה", קובץ תורני 'זכור לאברהם', תשנ"ב, עמ' קו-קז.

¹⁹ הסקירה המובאת לפנינו נלקחה מאברהם יהודה גולדראט, "על מפרשי השו"ע – ספרי 'באר היטב' לחלק יו"ד", תגים, ב (תשל"א), עמ' 5-30, ומיחיאל-דוב ולר, "מהדורות באר היטב לשו"ע [א], ירושון, יז (תשס"ו), עמ' תתכה-תתלז, ויחיאל-דוב ולר, "מהדורות באר היטב לשו"ע [ב], ירושון, יט (תשס"ז), עמ' תתלה-תתנו (ישנם עוד חיבורים ששמו 'באר היטב'. עיינו אברהם יהודה גולדראט, "על מפרשי השו"ע – ספרי ה'באר היטב' לחלק 'אורח חיים'", תגים, ג-ד (תשל"ב), עמ' 24-39. שם בעמ' 31-32 הוא גם מנסה להסביר מדוע נקראו כל כך הרבה חיבורים בשם זה, ואין כאן מקום לאיסור השגת גבול. ועיינו אברהם יהודה גולדראט, "על מפרשי השו"ע – באורי 'באר היטב' לחלק חושן משפט, תגים, ה-ו (תשל"ה), עמ' 11-24; יחיאל דוב ולר, מהדורות באר היטב לשו"ע, בתוך: קובץ תורני 'זכור לאברהם', תשנ"ב, עמ' קיב-קכב).

²⁰ נדפס לראשונה באמסטרדם בשנת תק"ב.

²¹ גולדראט (לעיל ה"ש 19) כותב שנדפס בתק"ב (1742), אך ולר טוען שזו טעות.

²² הוספות אלו מצוינות בדפוס על ידי סימן של אצבע מושטת לצד שמאל.

²³ יחיאל-דוב ולר, מהדורות באר היטב לשו"ע, בתוך: קובץ תורני 'זכור לאברהם', תשנ"ב, עמ' קכא.

אמסטרדם תקל"ח; אוסטרעהא תקס"ד; קאפוסט תקע"ב; סאלוויטא תק"ף (באר היטב 'משולב' [על ידי ר' אברהם אופנהיים] – לרז"מ ולרי"ט).

באיזו מהדורה של 'באר היטב' השתמש רא"א?

כאמור, רא"א הדפיס את חיבורו, ולידו את ה'באר היטב' כ'נושאי כלים' (היחידים בהדפסה זו) של השו"ע. רא"א מקפיד להבדיל בין 'באר היטב' ובין 'באר היטב של הרב מהרי"ט'. בחלק יו"ד יש כ-770 הפניות ל'באר היטב' ה'משולב', המיוחס לרז"מ (שבהם הוא כותב 'עייין באר היטב'), ועוד כ-100 ל'באר היטב' של רי"ט (שבהם כותב 'עייין באר היטב של הרב מהרי"ט').

אשר ל'באר היטב של הרב מהרי"ט' ברור שהמהדורה שהייתה בידו היא המהדורה עם העריכה של ר' אברהם אופנהיים. בסימן רע"ה סק"א כותב רא"א: 'ועייין בה"ט של הרב מהרי"ט ז"ל שכתב בשם 'שב יעקב'²⁴ בספר תורה שנמצא'. מובאה זו בשם ה'שב יעקב' מופיעה רק בבאר היטב של רי"ט עם העריכה של 'אשל אברהם', ורא"א לא מבדיל בין המהדורות, ומכאן שהייתה בידו מהדורת אמסטרדם תקל"ז או תקנ"ט.

'באר היטב' שהדפיס רא"א עם חיבורו שלו בשנת תקצ"ו הוא 'באר היטב המשולב' (ובשער הספר, כאמור, רא"א מייחס חיבור זה לרז"מ), כלומר לפני רא"א היה לפחות אחד מארבעת הדפוסים של 'באר היטב המשולב'. האם נוכל לזהות איזה מהם?

נראה שניתן לזהות שהמהדורה המרכזית שבה השתמש רא"א להפניות ל'באר היטב' ולהדפסתו היא קאפוסט תקע"ב, מכיוון שמארבע המהדורות שהזכרנו (תקל"ח, תקס"ד, תקע"ב ותק"ף) מהדורת קאפוסט תקע"ב היא היחידה שלא מופיע בה החיבור 'אבן העוזר', ובכל שלוש המהדורות האחרות חיבור זה מופיע. כבר צוין שמשמע מדברי רא"א שהמהדורה הכוללת את החיבור 'אבן העוזר' הייתה מהדורה משנית שבה השתמש, אשר על כן, המהדורה של ה'באר היטב' שאין בה 'אבן העוזר', אך אליה מפנה הפתחי תשובה מאות פעמים, והיא המודפסת במהדורת תקצ"ו של רא"א, היא מהדורת קאפוסט תקע"ב.

מהדורות של השו"ע שעמדו לעיני רא"א

בשו"ע בסימן ה סעיף א מובא:

השוחט לשם קדשים שמתנדבים ונודרים כמותם, אפילו היא בעלת מום, שחיטתו פסולה, שזה כשוחט קדשים בחוץ... כיצד? השוחט לשם עולה, לשם תודה, לשם פסח,²⁵ שחיטתו פסולה.

דברי השו"ע מבוססים על דברי המשנה (חולין ב, י): 'השוחט לשם עולה, לשם שלמים,²⁶ לשם אשם תלוי, לשם פסח, לשם תודה שחיטתו פסולה... זה הכלל: כל דבר שנידר ונידב – השוחט לשמו אסור, ושאינו נידר ונידב – השוחט לשמו כשר'.

נשים לב שהשו"ע השמיט בדבריו את המילים 'לשם שלמים' ו'לשם אשם תלוי'. התלמוד הבבלי מציין שלדעת רוב התנאים אשם תלוי הוא לא קרבן שניתן להביא בנדר או בנדבה, וקביעת המשנה שהוא פסול היא דעת יחיד של ר' אליעזר,²⁷ ולכן ברור מדוע השו"ע לא כתב 'לשם אשם תלוי'.²⁸

רא"א נותן דעתו להיעדר האזכור 'לשם שלמים' בשו"ע:

²⁴ ספרו של ר' יעקב בן בנימין הכהן פופרש, (1670-1740), פפד"מ 1742.

²⁵ כל ההדגשות במקור זה ובמקורות הבאים הן של מחבר המאמר.

²⁶ כך בכת"י קאופמן, בכת"י פארמה, בתוספתא כת"י וינה, בתלמוד בבלי כת"י ותיקן 122 ועוד, אך בדפוס המשנה ובמשנה המודפסת בתלמוד הבבלי מופיע 'לשם זבחים'.

²⁷ ועייין בסוגיה בבבלי חולין מא ע"ב.

²⁸ אף שיש מהמפרשים שלא השמיטו את המילים 'אשם תלוי', כגון הרמב"ם והפרישה, הרי השו"ע הלך כנראה בעקבות תרומת הדשן שהשמיט מילים אלו. ועיינו עוד כנסת הגדולה, יורה דעה סימן ה' סעיף ב.

עיינן פרי מגדים שכתב הוא הדין שלמים, והמחבר השמיטו דבכלל תודה הוי נמי שלמים עד כאן דבריו, ולעניות דעתי נראה דכיון דכתב המחבר לשם פסח לא הוצרך להזכיר שלמים ... ובקצת ספרי הש"ע ראיתי כתוב להדיא לשם שלמים לשם תודה.²⁹

רא"א מביא את דברי ה'פרי מגדים',³⁰ ולפיהם שלמים הם בכלל תודה, והוא עצמו מבין ששלמים בכלל פסח.³¹ לעניינו חשוב המשפט האחרון: 'ובקצת ספרי הש"ע ראיתי כתוב להדיא לשם שלמים לשם תודה', כלומר במקצת (שני דפוסים לפחות) הוא ראה גרסה שבה מופיעות המילים 'לשם שלמים', אך בדפוסים רבים (שלושה לפחות) הוא ראה את הגרסה שלא כוללת מילים אלו, ומכאן שהיו לפניו **חמישה דפוסים שונים לפחות**.³²

בבדיקת המהדורות של השו"ע ניתן לשים לב שבמהדורות ישנות יותר דברי השו"ע כוללים את המילים 'לשם שלמים', והמהדורה הראשונה, שבה חסרות מילים אלו, היא מהדורת שלמה בן יוסף פרופס, אמסטרדם תע"א, ומכאן ואילך (עד לשנת תקצ"ו, כאמור) ישנן מהדורות רבות שבהן המילים הללו לא מופיעות.³³ בכל הדפוסים לפני אמסטרדם תע"א המילים 'לשם שלמים' מופיעות בתוך דברי השו"ע,³⁴ וכן בכמה מן הדפוסים לאחר מכן.³⁵

בדיקת המהדורות שבהן מודפס ה'באר היטב' ושזכרו לעיל מעלה שהמילים 'לשם שלמים' מופיעות בתוך דברי השולחן ערוך בכל המהדורות הכוללות את ה'באר היטב' (במהדורת קאפוסט תקע"ב וגם במהדורות אמסטרדם תקל"ז, תקל"ח ותקנ"ט שהוכחנו שרא"א השתמש בהן כשדן בדברי ה'באר היטב'). כלומר, כשרא"א עסק בדברי השולחן ערוך הוא עיין במהדורות מסוימות (כאמור, לפחות שלוש מאלה שבהן מושמטות המילים 'לשם שלמים', וכך הכריע להדפיס את השו"ע), וכשעסק בדברי ה'באר היטב' רא"א עיין במהדורה אחרת של השו"ע הכוללת את דברי הבאר היטב (קאפוסט תקע"ב, שבה מופיעות המילים 'לשם שלמים'), וממנה לקח רק את דברי ה'באר היטב' ולא סמך על הנוסח של דברי השו"ע במהדורה זו (או שלא עיין בהם כלל).

[יש לציין שכפי הנראה ה'פרי מגדים' לא עיין בדפוסים ישנים, משום שכותב 'והוא הדין שלמים, והמחבר השמיטו דבכלל תודה הוי נמי שלמים ועיין טור וכנסת הגדולה'.³⁶ כלומר ה'פרי מגדים' ראה דפוס חדש של השו"ע שלא כלל את המילים 'לשם שלמים', והוא מציין עובדה זו בתמיהה מסוימת, שהרי הטור (תחילת סימן ה) וכנסת הגדולה (טור ה א) גורסים את המילים הללו].

המהדורה שממנה למד רא"א את הש"ך

נראה שאפשר לזהות מהדורה אחת נוספת שבוודאות הייתה בידו: בסימן קכ"ג סעיף ה' כותב הרמ"א: 'ויין שנקרש אין בו משום מגע עובד כוכבים'.³⁷ עיין ב'באר היטב' של רי"ט מגלה שלדעתו

²⁹ פתחי תשובה, סימן ה, ס"ק א.

³⁰ ר' יוסף תאומים, פולין וגרמניה, 1727-1792.

³¹ וכאן כמובן יש לשאול שאם שלמים כלול בתודה או בפסח מדוע המשנה כותבת זאת במפורש, אך אין זה עיקר דיוננו.

³² יש לציין שכל הדפוסים המצוינים שהשמיטו את המילים 'לשם שלמים' כוללים את הט"ז והש"ך (אשלי רברבי).

³³ פיורדא, תפ"ה; ווילהרמסדורף תצ"ח; אמסטרדם תק"ג; אמסטרדם, תקט"ז; פיורדא תקי"ט; פיורדא תקמ"ב; ויין, תקנ"ח; אוסטרדה, תקס"ב; ויין, תקס"ח; אוסטרדה תקס"ט; ללא ציון שם עיר תקע"ה; זולקווא תקפ"ד.

³⁴ דפוס ראשון, ויניציאה, שכ"ה; ובהמשך בדפוס ויניציאה, של"ד; קראקא של"ח; ויניציאה שנ"ח; קראקא, שפ"ב; אמסטרדם, תכ"ב; ווילהרמסדארף, תל"ז; מנטובה, תנ"ב; פראג, תנ"ג; אמסטרדם, תנ"ז.

³⁵ אמסטרדם, תק"ו; אמסטרדם, תקי"ד; אמסטרדם, תקכ"ט; אמסטרדם, תקל"ז; אמסטרדם, תקנ"ט; אוסטרדה תקס"ד; קאפוסט, תקע"ב; סלאוויטא תק"ף.

³⁶ הרב יוסף תאומים, פרי מגדים, שפתי דעת, סעיף ה' ס"ק ב.

³⁷ דברי רמ"א אלו לא מופיעים כלל בדפוס ווילהרמסדארף תל"ז (אשלי רברבי הראשון) ובפראג תנ"ג, וראו על כך לקמן.

הש"ך חולק על דברי הרמ"א: 'ש"ך חולק ואוסר בו מגע עכו"ם, עיין שם'³⁸ כלומר ה'באר היטב' מבין שלדעת הרמ"א אם עכו"ם נגע ביין שנקרש היין מותר, ואילו הש"ך אוסר זאת. בדברי הש"ך עצמו ישנן גרסאות שונות.³⁹ בש"ך המופיע בדפוסים הרגילים⁴⁰ מובא כך:

ויין שנקרש כו' – וכתוב בהגהות אשר"י מ'אור זרוע' פרק ב' דעבודת כוכבים שייך **שנקרש אין בו משום מגע עובדי כוכבים**... ומביאו דרכי משה, ונראה לי... דאין אנו בקיאין מתי נקרא חומץ... הוא הדין הכא **ביין שהקרים דאין אנו בקיאין ואוסר בו מגע עובדי כוכבים** וכן משמע מדברי הרא"ש... ועוד נראה דטעות סופר הוא בהג"ה ובדיבור המתחיל ויין שנקרש צריך לומר שנקרש בש"ן וכן משמע מדקאמר אחר כך אחר שנמחה כו' וכן העתיק ה'בית חדש' בסעיף י"ג לשון הג"ה זו ויין שנקרש'.⁴¹

לכאורה, הש"ך מביא מחלוקת בין ה'אור זרוע' ובין הרא"ש, ובתחילה נראה שהש"ך מסכים עם הרא"ש וחולק על דברי ה'אור זרוע' והרמ"א, כלומר לפני הש"ך עמדה גרסה 'באור זרוע' שבה כתוב 'יין שנקרש', ולכן חשב שיש מחלוקת, אך בסוף שינה הש"ך את הגרסה ל'נקרש', וכך אין מחלוקת בין החכמים, אלא מדובר במקרים אחרים (ביין שנקרש אין בעיה במגע עכו"ם, אך יש בעיה ביין שנקרש). אם נשים לב נראה שבדפוס זה בציטוט דברי האור זרוע כתוב יין שנקרש, ואילו בהמשך הש"ך מדבר על יין שהקרים.⁴² כלומר המדפיסים תיקנו את תחילת דברי הש"ך מכיוון שבסוף הוא כותב מה צריכה להיות הגרסה הנכונה. בין הדפוסים (עד שנת תקצ"ו)⁴³ ישנם הבדלים במילים אלו, ונסכם את ההבדלים בטבלה שלהלן:

יין שנקרש + יין שהקרים	יין שנקרש + יין שהקרי'	יין שנקרש + יין שהקרים
פראג תנ"ג	וינה תקנ"ח	אוסטריה תקס"ו
אמסטרדם תקט"ז	זולקווא תקפ"ד	[למברג תרל"ו]
פירדא תפ"ה		[מהדורת פרידמאן]
וינה תקס"ח...ועוד		
[פרוייקט השו"ת]		

גם רא"א שם לב וכך וכתב:

ויין שנקרש – עיין באר היטב של הרב מהרי"ט ז"ל שכתב על זה דהש"ך חולק. והמעין בש"ך יראה דהא ליתא דאינו חולק אלא לפי מה שהיה גורס מתחלה בדברי הרב שנקרש דמטעם חומץ נגעו בה, על זה חולק, דהרי כל זמן שאינו מבעבע אין אנו בקיאים אם הוא חומץ. אבל לבתר מאי דמסיק דצריך לומר שנקרש אינו חולק. ואולי גם בש"ע שלפני הבאר היטב היה כתוב שנקרש ועל כל פנים היה להבאר היטב לבאר זה.⁴⁴

³⁸ באר היטב למהר"י טיקטין, סימן קכג, סק"ח.

³⁹ ראו לקמן.

⁴⁰ הכוונה לדפוס וילנא תר"מ, שממנו לקחו/צילמו כל המהדורות עד ימינו.

⁴¹ ש"ך, סימן קכג סקי"ב.

⁴² הדבר הגיוני מאוד, משום שבכתב רש"י האות ש"ן דומה מאוד לאות מ"ם סופית, ולכן המילה 'נקרש' והמילה 'נקרם' עלולות להתחלף ביניהן.

⁴³ בסוגריים רבועות ציינתי מהדורות שיצאו לאחר שנת תקצ"ו.

⁴⁴ פתחי תשובה סימן קכג סק"ד.

לפי דברי רא"א ברור שבתחילת דברי הש"ך, כשמובאים דברי האור זרוע', הגרסה המודפסת היא נקרא ולא נקרא, שהרי הוא כותב: 'לפי מה שהיה גורס בתחילה בדברי הרב שנקרא' ורק בסוף דבריו הש"ך משנה את הגרסה לנקרא. גם מדבריו על ה'באר היטב' ואולי גם בש"ע שלפני הבאר היטב היה כתוב 'שנקרא', ומשמע שהייתה לו מהדורה של הש"ך שבה כתוב 'נקרא'. עולה מכאן שהמהדורה שממנה לקח רא"א את הש"ך היא אוסטרחה תקס"ו, משום שרק שם המילה 'נקרא' מופיעה בדברי האור זרוע' שמביא הש"ך [וגם במהדורת למברג תרל"ו, ובמהדורת פרידמאן החדשה תיקנו את המובאה לצורה הנכונה: 'שנקרא'].

חשוב לציין שדברי הרמ"א הפותחים את הדיון האחרון – 'ויין שנקרא אין בו משום מגע עובד כוכבים' – לא מופיעים כלל בדפוס ווילהמסדארף תל"ז (אשלי רברבי הראשון) ופראג תנ"ג. מעניין שבדברי הש"ך המודפסים במהדורות אלו יש אזכור למשפט זה (סקי"ב) אף שאיננו מופיע בדברי הרמ"א! ומכאן עולה אחת משתי אפשרויות: (א) שתי המהדורות הנ"ל לא היו בידו של רא"א, שאלמלא כן היה נותן דעתו שדברי הרמ"א כלל לא מודפסים ולא היה כותב רק שהש"ך חולק על הרמ"א; (ב) המהדורות הנ"ל היו בידו, אך כאמור, הוא התמקד רק בדברי הש"ך ולא סמך על נוסח הדפוס של השו"ע והרמ"א (וייתכן אף שלא שם לב שדברי הרמ"א לא מודפסים במהדורות אלו כלל).

מהדורות נוספות של השו"ע שעמדו לנגד עיני רא"א

1. בסימן רפט סק"ח כותב רא"א: 'והגר"א זצ"ל בשו"ע שלו פסק כרש"י. כפי הנראה, הכוונה לשו"ע יורה דעה עם ביאור הגר"א שיצא בשנת תקס"ו בהורדנא.⁴⁵ זהו הדפוס היחיד של ביאור הגר"א שיצא עד לשנת תקצ"ו, ומהדורה זו עמדה לנגד עיניו של רא"א.
2. בהקדמתו לחלק יורה דעה כותב רא"א: 'והנה יש תחת ידי ש"ע יו"ד מא"א ז' (=מאדוני אבי זקני) אבי אמי הה"ג (=הרב הגאון) החסיד מהר"ר (=מורנו הרב רבי) נפתלי הירץ זצ"ל עם כמה הגהות ודברים מחודשים בכת"י (=בכתב ידו) הטהורה ממש'. רא"א גם מפנה אל דבריו של סבו מספר פעמים בגוף החיבור (סעיפים קטז סק"י, שכט סק"ב), כלומר היה בידו דפוס נוסף של השו"ע ובו הערות בכתב יד של סבו אך איננו יודעים באיזה דפוס מדובר.
3. [במהדורות חדשות יותר של הפתחי תשובה' (וילנא תר"ל ואילך) רא"א מציין שהיה בידו שו"ע ובו הגהותיו של הרב בצלאל הכהן מוילנא:⁴⁶ 'מהרב הגאון מהור"ר בצלאל הכהן מ"ץ ז"ל בגליון השו"ע שלו' (סימן צב סק"ה, ובאופן דומה בסימן ק"ה סק"ח). הערות אלה על השו"ע לא היו בנמצא בשנת תקצ"ו, משום שהרב בצלאל כהן היה צעיר (כבן 16, נולד ב-1820), ועדיין לא כתב זאת].

סיכום

במאמר זה ניסינו לזהות באלו מהדורות של השו"ע השתמש בעל הפתחי תשובה', והגענו למסקנות האלה:

1. רא"א ראה חמש מהדורות שונות לפחות של השו"ע, ושלוש לפחות הן ממהדורת אמסטרדם תע"א ואילך.
2. את 'באר היטב' (המיוחס לרו"מ) שהדפיס צמוד לפתחי תשובה' לקח רא"א ממהדורת קאפוסט תקע"ב.
3. רא"א דן לדברי הש"ך על פי מהדורת אוסטרחה תקס"ו.
4. רא"א מביא את דברי 'אבן העוזר' שהודפסו עם השו"ע במהדורת אמסטרדם תקל"ח.
5. את ה'באר היטב' של מהרי"ט' הוא לקח ממהדורת אמסטרדם תקל"ז או תקנ"ט.
6. הייתה בידו מהדורה של שו"ע ובה ביאור הגר"א, הורדנא תקס"ו.

⁴⁵ מהדורה זו יצאה לאור על ידי בניו של הגר"א בדפוס זימל וכוללת את השו"ע והרמ"א, באר הגולה והערות הגר"א.
⁴⁶ הרב בצלאל הכהן היה מגדולי התורה הנודעים של וילנה והיה בה דיין. התפרסם גם כמחבר הגהות 'מראה כהן' על הש"ס הבבלי ושו"ת 'ראשית ביכורים'. נפטר בשנת 1878.

7. הייתה בידו מהדורה נוספת ובה הערות בכתב יד של סבו, אך איננו יודעים איזו מהדורה זו. חשוב לציין שרא"א מפריד בין שולחן ערוך לנושאי הכלים, ויש שהוא מפנה לנושא כלים המופיע במהדורה מסוימת אך איננו מקבל את נוסח השו"ע של אותה המהדורה.

נספח: חשיבותו של 'באר היטב' בעיני רא"א

מה הייתה החשיבות הגדולה של 'באר היטב' [מופיע בצייטונגים: בה"ט] בעיני רא"א עד שהחליט להדפיס חיבור זה צמוד לחיבורו שלו?

מהותו של 'באר היטב' מתבטאת בכך שהוא תמצית הוראותיהם של מפרשי ה'שולחן ערוך' בלי להיכנס לפלפולים ולדיונים.⁴⁷ בהקדמת 'באר היטב' לחלק 'אבן העזר' מובא שבחיבור 'מבואר היטב' דברי שו"ע וכל הדינים השייכים לאבן העזר מפוסקים ראשונים ואחרונים וחידושי דינים ומכל שאלות ותשובות הנמצאים, הכל בקיצור נמרץ לקטתי,⁴⁸ אך ה'באר היטב' לא רק מלקט אלא גם מפרש את ה'שולחן ערוך' על דעת עצמו ומכריע בין מפרשים שונים ואף חולק עליהם, מקשה ומיישב מדעתו:

גם ברוב מקומות שהקשה הבית שמואל או החלקת מחוקק קושיא עצומה או הבית שמואל הקשה על החלקת מחוקק דבר מה ת"ל בטוב טעם ודעת תירצתי, ובאיזה מקומן של שבח"ים⁴⁹ נופך משלי הוספתי, ממש אין סימן אשר אין שם דבר חידוש שחידשתי, וחלילה לי להחזיק טובה כי לכך נוצרתי... ועידי וסהדי במרומים כי לא להתגדר ח"ו חיבור זה ביארתי.⁵⁰

'באר היטב' גם מגיע אל המקורות בספרי הראשונים שמהם לקחו מפרשי השו"ע את דבריהם. שלא כפרשני השו"ע הוא מקצר בפלפולים ובדיונים ומתמקד בהבנת פשט ה'שולחן ערוך' כדי להכריע להלכה וכך מקל מאוד על מי שרוצה להגיע לפסק מתוך הפרשנים ללא צורך להעמיק בפלפולי ההלכה, עד שנקרא בפי רבנים 'שולחן ערוך קטן', כי ניתן לפסוק לפיו ללא צורך בעיון רב. 'באר היטב' גם מוסיף שו"תים מעבר לסיכום דברי פרשני ה'שולחן ערוך' בעיקר בחלקי 'אורח חיים' ו'אבן העזר'. נסכם מתוך דבריו של גולדראט:

ה'באר היטב' מיסודו של הר"י מטיקטין⁵¹ זכה להכרה וקבע מקומו בעולם ההלכה כספר עזר שימושי, לקט מצוין ומועיל ליושבי על מדין ומורי הוראה בישראל. הספר השיג את מטרתו שהציב לו מחברו: 'לדעת כל דין ודין שמובא בש"ע ובנושאי כליו וגם בספרי שו"ת שלאחר הש"ע' – על בוריו, טעמו ונימוקו – ובקיצור נמרץ ובסגנון קל ושוה לכל.⁵²

⁴⁷ ראו חיים טשרנוביץ, תולדות הפוסקים, חלק שלישי, ניו יורק תש"ח, שמדמה זאת לפעולתו של ר"י קארו כשכתב את השו"ע מתוך דברי ה'בית יוסף', ואת הגהותיו של הרמ"א מתוך 'דרכי משה'. ואכן הוא מייחד ל'באר היטב' פרק נפרד שקורא לו 'שולחן ערוך הקטן' (עמ' 306-312), ואילו את שאר ספרי הפרשנים שליקטו את דברי הכותבים שלפניהם הוא מכניס תחת הכותרת 'תמצית פסקי שו"ת' (עמ' 312-330). לעומתו מנחם אלון, המשפט העברי, כרך שני, ירושלים תשמ"ח, מכניס את כולם בהתאם בפרק 'ספרי ליקוטים מתוך שאלות ותשובות, לפי סדר הטור והשולחן ערוך' (עמ' 1193-1203).

⁴⁸ מתוך הקדמת ר"י טיקטין ל'אבן העזר'.

⁴⁹ זהו משחק מילים מהמשנה זבחים ה: 'איזהו מקומן של זבחים' – כאן הוא משבח את חידושו שלו.

⁵⁰ מתוך הקדמת ר"י טיקטין ל'אבן העזר'. ההבדל בינו ובין רא"א הוא גדול שכן רא"א ממעיט להכניס את דעותיו האישיות, ואלו רי"ט מעיד שכמעט אין סעיף שלא כתב בו את דעתו העצמאית.

⁵¹ החיד"א בשם הגדולים, מערכת ספרים, אות ב', מבקר את 'באר היטב' של רז"מ וטוען שאין בהם כל חידוש וממליץ ללמוד את 'באר היטב' של הר"י מטיקטין גם על יורה דעה.

⁵² אברהם יהודה גולדראט, "על מפרשי השו"ע – ספרי 'באר היטב' לחלק יו"ד", תגים, ב (תשל"א), עמ' 5.

כדי להמחיש את חשיבותו של 'באר היטב' נעיין לדוגמה בציטוט מ'פתחי תשובה', שבו רא"א מפנה ל'באר היטב'. בחלק 'יורה דעה' בסימן ר"מ סעיף קטן י"ג כותב רא"א: 'עיין בתשובת כנסת יחזקאל סי' ל"ה הובא בבאר היטב של מהרי"ט סימן רס"ד סק"ג'. מדוע הפנה רא"א את המעיין ל'באר היטב' ולא לדברי 'כנסת יחזקאל' ישירות? ניתן להעלות כמה השערות לכך:

א. הספר 'כנסת יחזקאל' לא היה בידו של רא"א ולכן הפנה אותנו למקור אחר המביא את דבריו.
ב. לרבים מן הקוראים אין 'כנסת יחזקאל', ואילו 'באר היטב' נגיש הרבה יותר משום שמדפיסים רבים צירפוהו עם ה'שולחן ערוך' [וכן עשה אף רא"א].
ג. ייתכן שרצה לתת לקורא רוחב יריעה, כלומר את המקור אפשר למצוא בכמה מקומות המביאים אותו.

ד. סיכום המקור על ידי ה'באר היטב' הוא מצוין, ודי לראות שם ללא עיון במקור עצמו. ההשערה הראשונה איננה יכולה להיות נכונה, משום שרא"א מפנה ישירות ל'כנסת יחזקאל' עשרות פעמים בחיבורו, כלומר הוא בוודאי עיין בספר.

ההשערה השנייה נראית נכונה אך לא מבוררת דייה. רא"א הדפיס את 'באר היטב' ה'משולב',⁵³ המיוחס לרז"מ מבעלז, צמוד ל'פתחי תשובה', וכך היה יכול להפנות ישירות ל'באר היטב' זה, אך הוא לא הדפיס את חיבורו של מהרי"א מטיקטין. האם חיבור זה היה נפוץ מ'כנסת יחזקאל'? קשה לקבוע (אף כי הסברה נותנת שכן. נראה שה'באר היטב' התפרסם יותר מספר שו"ת של רב מקומי, ומכיוון שהשו"ת אינו ספר מפורסם כל כך יהיה קשה לאנשים למצוא אותו ולעיין בו ישירות, ולכן רא"א מעדיף להפנות את הקורא לספר נפוץ יותר, ה'באר היטב'. אך כאמור, זוהי השערה שאינה מבוססת כל צורכה).

גם ההשערה השלישית נשמעת הגיונית.

ההשערה הרביעית נראית ההגיונית ביותר, משום שבהרבה מקומות ה'באר היטב' לא מצטט את המקורות שהוא מביא אלא מתמצת רק את המסקנה ההלכתית העולה מהם, ורא"א סמך על סיכומו של ה'באר היטב' ולא ראה צורך לחזור על כך אלא רק להפנות את הקורא לסיכום שניתן לסמוך עליו ללא אריכות הפלפול וללא הדיון במקורות שמצויים בתשובה עצמה.⁵⁴ דוגמאות נוספות:

א. בסימן ר"מ ס"ק כ כתוב ב'פתחי תשובה': 'עיין באר היטב דהוא הדין חמותו'. ה'באר היטב' מסכם את הדין מתוך דברי ה'בית חדש'.⁵⁵

ב. סימן רמ"ב סק"י ב'פתחי תשובה': 'עיין באר היטב בשם ש"ך'.

ג. סימן רמ"ב סק"ג: 'עיין באר היטב מה שכתב בשם מהרי"כ'.⁵⁶

בכל הדוגמאות הנ"ל ובעוד רבות נוספות הוא מפנה ל'באר היטב' המביא רק את המסקנה ההלכתית מתוך החיבורים, כנראה משום שהעריך את סיכום ה'באר היטב' וסמך עליו מאוד. דרכו של רא"א חוזרת ברבות מהפעמים שבהן הוא מצטט את ה'באר היטב'. הוא מפנה ל'באר היטב' (של רז"מ או של מהרי"ט), כאשר האחרון מצטט מקור מסוים, ורא"א לא מפנה למקור עצמו.

ההפניות של רא"א ל'באר היטב' הן גם כאשר ה'באר היטב' (ולא מסכם) מקורות שונים, אפילו כשהמקור הוא הש"ך והט"ז. במקום להפנות לש"ך עצמו רא"א מפנה את הקורא ל'באר היטב' המצטט במדויק את דברי הש"ך. לדוגמה, 'יורה דעה' רג ב; רסה, ה; רסז, יב; רעג, ז. כלומר רא"א בחר להדפיס את חיבורו ללא הש"ך והט"ז אלא רק עם ה'באר היטב', אף שתפוצתם הייתה רבה וחשיבותם ההלכתית מכרעת. תופעה זו רווחת גם בחלק 'אבן העזר', לדוגמה: בסימן קטו ס"ק א רא"א פותח את דבריו: 'עיין באר היטב מה שכתב'. עיון ב'באר היטב' מעלה כי רא"א ציטט במדויק את דברי ה'בית שמואל', והפנה את הלומדים לדברי ה'באר היטב' ולא למקור הדברים

⁵³ עיינו לעיל.

⁵⁴ וזו הייתה גם דרכו של רא"א כאשר הביא את ספרי השו"ת. הצד השווה שבהם ששניהם מסכמים להלכה את דברי הקודמים להם ללא הפלפול והדיון במקורות.

⁵⁵ פירושו של ר' יואל סירקיש (פולין 1561-1640) על הטור.

⁵⁶ ר' יוסף כהן, שהיה גיסו של הרמ"א, בשו"ת 'שארית יוסף' (יצא לאור בקראקא, 1590).

ב'בית שמואל', אף שהוא מנושאי הכלים החשובים של 'שולחן ערוך' 'אבן העזר' ומודפס דרך קבע צמוד לשר"ע.

ב'פתחי תשובה' ישנו גם דקדוק גדול בדברי ה'באר היטב', ובעיקר של הרי"א מטיקטין.⁵⁷ רא"א מבקר את הבנתו של רי"א מטיקטין את הפוסקים: 'עיין באר היטב של הרב מהרי"ט ז"ל שכתב על זה שהש"ך חולק. והמעין בש"ך יראה דהא ליתא.⁵⁸ 'עיין באר היטב של הרב מהרי"ט ז"ל. ומה שכתב בשם בית יעקב... עיין בבית יעקב שם דנהפוך הוא'.⁵⁹ רא"א גם מוצא פעמים רבות שהרי"א מטיקטין טעה בהעתקת דברי קודמיו: 'עבה"ט של הרב מהרי"ט ז"ל מה שכתב בשם הש"ך ובמח"כ (= ובמחילת כבודו) **העתיק שלא כדת**, דנהפוך הוא',⁶⁰ 'כתב בה"ט של הרב מהרי"ט ז"ל בשם תשובת פמ"א... **ובמח"כ העתיק שלא כדת**'.⁶¹ 'ובבה"ט של הרב מהרי"ט ז"ל **לא העתיק יפה**',⁶² 'עבה"ט של הרב מהרי"ט ז"ל בשם שבו"י בכור שנתן לרועה כו' **לא העתיק יפה**',⁶³ 'ומ"ש הבה"ט... אך באמת **לא העתיק כראוי**,⁶⁴ 'ומ"ש הבה"ט עוד בשם מהר"ם מינץ... **הנה לא העתיק יפה**'.⁶⁵

דוגמאות אלו ועוד רבות אחרות⁶⁶ מראות את החשיבות הרבה שהעניק רא"א ל'באר היטב'. הוא **עבר היטב על דבריו ובדק את כל מקורותיו של 'באר היטב'**. אין אף חיבור נוסף שעליו הוא כותב במילים אלו.⁶⁷ בספרים האחרים רק לעתים רחוקות הוא מציין שהייתה טעות סופר לדעתו, אך לא מצוין (כמעט) על שום ספר שלא העתיק יפה וכיו"ב.⁶⁸

⁵⁷ רק פעמיים מצאתי הערה דומה על 'באר היטב' של רז"מ מבעלז: 'יורה דעה', רנב י, 'וחושן משפט', עז ו.
⁵⁸ 'פתחי תשובה', יו"ד, קכג ס"ק ד.
⁵⁹ שם, קכז ס"ק ג.
⁶⁰ שם, פז ס"ק יג.
⁶¹ שם, רנא ס"ק ה.
⁶² שם, קצ ס"ק כ.
⁶³ שם, שיג ס"ק ב.
⁶⁴ 'אבן העזר', כא ס"ק ב.
⁶⁵ 'אבן העזר', קכט ס"ק לט.
⁶⁶ ראו למשל: 'יורה דעה' רפב ס"ק יג; 'אבן העזר' קכז ס"ק ב; שם קמב ס"ק א.
⁶⁷ ומצאתי יוצא מן הכלל יחיד, והוא ספר 'כרם שלמה' של הרב שלמה האאס (פרעסבורג 1843), שעליו כותב רק פעמיים שהעתיק שלא כדת' (אבה"ע פט א) ו'ולכאורה לא העתיק יפה' (שמות אנשים ונשים אות ר'-רבקה).
⁶⁸ כלומר הטעויות בשאר הספרים הן באשמת הסופרים, המדפיסים או המעתיקים, ואילו ב'באר היטב' האשמה היא במחבר עצמו.